

ANDRZEJ GRZEGORCZYK  
*Muzeum Miasta Łodzi*

## DZIEJE ŁÓDZKICH PARAFII EWANGELICKO-AUGSBURSKICH W XIX I NA POCZĄTKU XX W.

**Słowa kluczowe:** protestanci, ewangelicy, luteranie, Kościół ewangelicko-augsburski, Łódź

1. Wstęp. 2. Osadnictwo ludności protestanckiej w okolicach Łodzi. 3. Pierwszy kościół ewangelicki w Łodzi – św. Trójcy. 4. Problem budowy drugiego kościoła ewangelickiego – św. Jana. 5. Kryzys przemysłowy i wybuch Powstania Styczniowego. 6. Podział parafii ewangelickich. 7. Kolejne plany budowlane, szkoły kantoracie. 8. Kościół i ewangelicka parafia św. Mateusza. 9. Czwarta parafia i kościół ewangelicki – św. Michała. 10. Zakończenie

### 1. WSTĘP

Dzieje łódzkiego protestantyzmu stanowią jeden z ważniejszych aspektów historii rozwoju przemysłowej Łodzi – dynamicznie rozwijającej się metropolii przemysłowej powstałej u progu XIX w. Prowadzona wówczas polityka umożliwiająca powstawanie osiedli przemysłowych przyciągała przybyszów z różnych zakątków kraju oraz z zagranicy. Jedną z najliczniej reprezentowanych grup stanowili przybysze z krajów niemieckojęzycznych – w znacznej mierze wyznania ewangelickiego<sup>1</sup>. Napływ rzeszy protestanckich osadników doprowadził do ukształtowania się silnego ośrodka luterńskiego, liczącego w szczytowym okresie ok. 100 tys. wiernych. Na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat można obserwować wzrost zainteresowania dziejami łódzkich ewangelików<sup>2</sup>,

---

<sup>1</sup> Określenia *ewangelik* i *luteranin* będą stosowane wymiennie, przy czym należy zastrzec, iż słowa te nie są tożsame. Określenie *ewangelik* jest nadrzędne w stosunku do *luteranina*, gdyż mianem ewangelików zwykło określać się członków dwóch Kościołów wywodzących się wprost z XVI-wiecznych ruchów reformacyjnych – Kościoła ewangelicko-augsburskiego (luterńskiego) i ewangelicko-reformowanego (kalwińskiego). Z względu jednak na niewielką liczbę przedstawicieli społeczności reformowanej w Łodzi, słowo ewangelik w tym wypadku zostało zawężone do przedstawicieli wyłącznie konfesji augsburskiej.

<sup>2</sup> H. Czembor, *Ewangelicy-Polacy w Łodzi w okresie międzywojennym*, Rocznik Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej 17 (1975), z. 1, 69–85; tenże, *Dzieje ewangelicyzmu w Łodzi (od początku do roku 1939)*, Kalendarz Ewangelicki 1978, Warszawa 1978, 217–225; tenże, *Dzieje luteranizmu w Łodzi*, Rocznik Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej 19 (1977), z. 2, 29–66; tenże, *Dzieje parafii luterskich w Łodzi do 1939 roku*, w: *Przeszłość przyszłości. Z dziejów luteranizmu w Łodzi i regionie*, red. B. Milerski, K. Woźniak, Łódź 1998, 45–82.

historii architektury sakralnej<sup>3</sup> czy zagadnień społeczno-kulturalnych<sup>4</sup>. Wciąż pozostają jednak kwestie wymagające dogłębnej analizy bądź weryfikacji.

## 2. OSADNICTWO LUDNOŚCI PROTESTANCKIEJ W OKOLICACH ŁODZI

Początki osadnictwa ludności protestanckiej w okolicach Łodzi sięgają drugiej połowy XVIII w., w szczególności lat 80. i 90. Związane były z napływem osadników olenderskich<sup>5</sup>, pochodzących najczęściej z zachodnich i północnych Niemiec oraz Holandii, gdzie przeludnienie i brak ziemi zmusiły część mieszkańców do emigracji. Tworzyli oni najczęściej oddzielne wsie-przysiółki, których zakładanie wspierała lokalna administracja publiczna (poprzez m.in. zwolnienia podatkowe, ulgi itp.). Do głównych osiedli powstałych w owym czasie zaliczają się: Ruda Bugaj (1782) w okolicach dzisiejszego Aleksandrowa Łódzkiego, Pustowa Góra (1783), Słowik (1785). W okolicach Zgierza do wsi ewangelickich należały: Dąbrówka (1788), Śwędów (1792), Żabieniec (1793), Radogoszcz (1794). Ponadto w latach 1799–1805 przybyśle zza Odry założyli jeszcze: Nowosolną, Wiączyn Górny, Wiączyn Dolny, Nowy Wiączyn i Augustów<sup>6</sup>. Proces ten został zintensyfikowany w okresie po wojnach napoleońskich, kiedy to ziemia łódzka znalazła się w obrębie nowo utworzonego Królestwa Polskiego. Kolonizacja niemiecka uzyskała przychylność ze strony władz rosyjskich, które to upatrywały w niej inwestycji o charakterze ekonomicznym. Łódź stanowiła podówczas niewielkie miasteczko o rolniczym charakterze. Z dostępnych dokumentów wynika, że jej pierwszym mieszkańcem-ewangelikiem był niejaki Reyterz, rzeźnik (1815)<sup>7</sup>.

W 1820 r. książę Józef Zajączek, namiestnik Królestwa Polskiego, wydał ukaz umożliwiający tworzenie osad przemysłowych na terenie miast rządowych. Miały one być zasiedlane tzw. fabrykantami (tj. tkaczami i sukiennikami). W ten sposób położono podwaliny pod rozwój przemysłu włókienniczego w naszym regionie. Na podstawie pozytywnej opinii wydanej przez Rajmunda Rembielińskiego, prezesa

<sup>3</sup> K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta 1821–1914*, Łódź 1995; J. Strzałkowski, *Kościół Ewangelicko-Augsburski św. Mateusza w Łodzi*. Przewodnik, Łódź 1995; tenże, *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Łodzi*, Łódź 2005.

<sup>4</sup> A. Kossert, „Nieprzejednane sprzeczności?”. *Napięcia narodowe w protestantyzmie łódzkim w latach 1918–1939*, w: *Przeszłość przyszłości. Z dziejów luteranizmu w Łodzi i regionie*, red. B. Milerski, K. Woźniak, Łódź 1998, 151–174; B. Kopczyńska-Jaworska, K. Woźniak, *Łódzcy luteranie. Społeczność i jej organizacja*, Łódź 2002.

<sup>5</sup> Mianem olendrów określano przybywających osadników; lecz określenie to nie jest nacechowane etnicznie – ze względu na ich przynależność narodową, lecz wiąże się ze sposobem gospodarowania i tworzenia specyficznych struktur społecznych nawiązujących do Niderlandów, por. P. Fijałkowski, *Rozwój społeczności ewangelickiej i powstanie sieci parafialnej w środkowej Polsce w II połowie XVIII i początkach XIX w.*, w: *Przeszłość przyszłości...*, 26.

<sup>6</sup> E. Kneifel, *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Niedermarschacht 1962, 142, 152, 171, 178, 182; P. Fijałkowski, art.cyt., 33.

<sup>7</sup> G. Schedler, *Eben-Ezer. Eine Jahrhundertgeschichte der evangel. St. Trinitatisgemeinde zu Lodz*, Lodz 1929, 10.

Komisji Województwa Mazowieckiego, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji zezwoliła na utworzenie w miasteczku Łódź osady przemysłowej. W niedługim czasie wzrosła liczba mieszkańców, szczególnie za sprawą fali zagranicznych osadników – głównie z Saksonii, Czech, Moraw, Śląska, Łużyc, Ziemi Lubuskiej, Wielkopolski i Pomorza, a jak szacuje się w grupie tej 90% stanowili protestanci.

W 1821 r. miasto zamieszkiwało na stałe 799 osób, a w 1829 r. już ponad 4 tys.<sup>8</sup>. Burmistrz Antoni Czarkowski pisał wówczas, że miasto prócz Żydów zamieszkuje 496 chrześcijan oraz 12 osób *innych wyznań*<sup>9</sup>. W tym początkowym okresie do miasta przybyło łącznie 1008 rękodzielników, z czego już w 1828 r. liczba ewangelików przekroczyła 1400 osób, stanowiąc 31,7% całej populacji osady<sup>10</sup>.

Wyraźny wzrost liczby luteranów zamieszkujących miasto i jego okolice wpłynął na potrzebę budowy kościoła. Starania o utworzenie parafii rozpoczęto już w 1822 r., kierując do burmistrza Antoniego Czarkowskiego prośbę o pomoc przy budowie świątyni, powołując się na dokument księcia Józefa Zajączka (z 18 października 1820 r.), który w art. 7 stanowił:

Zabudowania na Kościół Ewangelicki i pomieszczenie dla Pastora mają być podług miejscowości obmyślane, lub do kosztu na ich wystawienie pomoc udzielona, za zniesieniem się Kommissyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z Kommissją Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego<sup>11</sup>.

Nie poprzestając na tym, wierni skierowali następnie pismo do komisarza okręgu łęczyckiego, w którym informowali:

Tu [w Łodzi – przyp. aut.] należy wybudować ewangelicki kościół, ponieważ w bliższej i dalszej okolicy miasta mieszka ponad 600 rodzin wiernych ewangelickiej religii i chcących złożyć dobrowolną ofiarę po 18 guldenów na budowę kościoła, jak również płacić roczny podatek o określonej wysokości na utrzymanie pastora i kantora<sup>12</sup>.

Niejako potwierdzeniem tego stanu rzeczy był przeprowadzony wśród ewangelików spis urzędowy z czerwca 1824 r., z którego wynika, że na łączną liczbę 3200 osób żyjących w okolicach Łodzi, najwięcej zamieszkiwało Nowosolną (1028) i Antoniew (480), którą otaczała opieka parafia ewangelicka w Zgierzu.

### 3. PIERWSZY KOŚCIÓŁ EWANGELICKI W ŁODZI – ŚW. TRÓJCY

To właśnie zgierski proboszcz ks. Henryk Bando w marcu 1825 r. stanął na czele Komitetu Budowy łódzkiego kościoła. W jego skład weszli również fabrykant:

---

<sup>8</sup> O. Flatt, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853, 47; J. Janczak, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica 11 (1982), 38–40.

<sup>9</sup> Zwrot ten najprawdopodobniej wyznaczał relację liczbową między rzymskimi katolikami a wiernymi innych odłamów chrześcijańskich. Zob. J. Janczak, art.cyt., 114.

<sup>10</sup> W. Puś, K. Badziak, *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym (do 1918 r.)*, w: *Łódź. Dzieje miasta*, t. I, red. R. Rosin, Warszawa 1980, 223; J. Janczak, art.cyt., 108–109.

<sup>11</sup> O. Flatt, dz.cyt., 135.

<sup>12</sup> G. Schedler, dz.cyt., 11.

Christian F. Wendisch i kupiec Jan Adamowski (obaj z Łodzi)<sup>13</sup>. Jeszcze w tym samym miesiącu do miasta przybył Bonifacy Witkowski, adiunkt budowniczy Komisji Województwa Mazowieckiego, któremu powierzono zadanie wykonania projektu kościoła oraz ratusza (obydwie budowle wzniesiono następnie przy Nowym Rynku, obecnym pl. Wolności)<sup>14</sup>. W listopadzie projekt wraz z kosztorysem został przedłożony Komisji Rządowej, która zatwierdziła plany 17 lutego 1826 r. Koszty budowy świątyni oszacowano na 44 185 złp., a domu pastora na 7238 złp. Połowę sumy miała pokryć ze środków własnych nowo powstająca parafia<sup>15</sup>.

Pracę rozpoczęto najprawdopodobniej 26 kwietnia 1826 r., na dzień poprzedni bowiem sygnowane jest rozporządzenie komisarza obwodu łęczyckiego, wzywające parafian do stawienia się w dniu następnym na placu budowy w celu kopania fundamentów<sup>16</sup>. Oficjalne nadzór nad pracami objął Krzysztof Wilhelm Durring, budowniczy obwodu łęczyckiego, lecz na co dzień budowę prowadził jego pomocnik Józef Maliszewski. Prace posuwały się sprawnie, już w lutym 1827 r. wzniesiono dom pastora, a kościół nakryto dachem. Prace wykończeniowe przeciągały się do lipca 1828 r. za sprawą nie wywiązujących się z umów podwykonawców<sup>17</sup>. Uroczystego poświęcenia kościoła Świętej Trójcy dokonano 26 lipca 1829 r.

Równolegle w 1826 r. Rządowa Komisja ds. Kultu i Oświecenia Publicznego w wydanym rozporządzeniu określiła granice parafii. Nowo powstały zbór liczył 503 rodziny luterzańskie z Łodzi oraz okolicznych wsi, leżących w odległości 1,25 mil od granic administracyjnych<sup>18</sup> oraz 40 rodzin wyznania kalwińskiego, pochodzących z Wiączyzna Górnego<sup>19</sup>. W połowie 1827 r. z Chemnitz przybył kandydat na księdza Fryderyk G. Metzner<sup>20</sup>, wybrany na stanowisko proboszcza 8 lipca 1827 r. Podjętą decyzję bez wcześniejszych konsultacji z władzami kościelnymi oraz administracją państwową skrytykowano. Wyraźnie nieprzychylnie zareagowały organa rządowe, obawiając się, że nowy duchowny pochodzi z zagranicy oraz nie zna zupełnie języka polskiego<sup>21</sup>. Rozgorzały konflikt zażegnał dopiero Konsystorz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, wskazując, że przepisy wewnętrzkościelne umożliwiają każdej parafii autonomiczne wybory duszpasterza. Fryderyk Metzner został oficjalnie wprowadzony w urząd proboszcza (tzw. instalację) 26 czerwca 1829 r.<sup>22</sup>.

W pierwszym okresie działalności nowa parafia borykała się z rozlicznymi trudnościami, szczególnie natury finansowej. W latach 1828–1830 główną część

<sup>13</sup> Tamże, 11–12.

<sup>14</sup> Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej APŁ), Akta miasta Łodzi 1794–1914, sygn. 1607, 60–62.

<sup>15</sup> Tamże, 1–21.

<sup>16</sup> Tamże, sygn. 1605, s. 7; G. Schedler, dz.cyt., 12.

<sup>17</sup> G. Schedler, dz.cyt., 72–73, 76–77.

<sup>18</sup> M.in. ze wsi Stoki, Antoniew, Dąbrowa, Mileszki, Górki, Janów, Wiączyn Górny, Wiączyn Dolny, Wiączyn Nowy, Augustów, Nowosolna, Andrespol, Justynów, Budy Bedońskie i Andrzejów.

<sup>19</sup> *Das 100 jährige Jubiläum der St. Trinitatisgemeinde...*, 90; G. Schedler, dz.cyt., 12–13.

<sup>20</sup> Fryderyk G. Metzner – został ordynowany na duchownego dopiero 9 grudnia 1827 r., czyli już po wyborze na proboszcza.

<sup>21</sup> *Das 100 jährige Jubiläum der St. Trinitatisgemeinde...*, dz.cyt., 90.

<sup>22</sup> Tamże, 92.

wpływów do kościelnej kasy stanowiły dotacje państwowe w wysokości 1350 złp., drugie tyle otrzymywano z wpłat składek kościelnych<sup>23</sup>. Jednocześnie parafia ponosiła wysokie wydatki wynikające z utrzymania duchownego i organisty oraz ze spłaty kredytu zaciągniętego na budowę<sup>24</sup>. Wyraźna poprawa sytuacji materialnej w krótkim czasie na początku lat 30. XIX w. związana była ze zwiększeniem liczby parafian, a co za tym idzie, wzrostem dochodów od czynności kościelnych, np. ślubów, chrztów itp. Rozległy obszar parafii nie służył również należytej pracy duszpasterskiej. Szczególnie odczuwała to liczna społeczność Nowosolnej, gdzie w 1838 r. postanowiono o utworzeniu niezależnej jednostki parafialnej<sup>25</sup>. Pod koniec lat 30. XIX w. zaczęli przybywać do Łodzi w większej niż dotychczas liczbie przedstawiciele społeczności herznuckiej<sup>26</sup>, wpływając na wzrost aktywności religijnej wśród łódzkich ewangelików oraz zwiększanie liczebności parafii aż do 1847 r., kiedy to urządzili się w oddzielnej sali modlitw, mieszczącej się przy ul. Piotrkowskiej 105<sup>27</sup>.

O kondycji parafii i zaangażowaniu w życiu zboru może świadczyć również wybór dopiero w 1849 r. pierwszego stałego Kolegium Kościelnego<sup>28</sup>. W skład wybranego na trzy lata gremium weszli m.in.: Gottlieb Taubner (właściciel młyna), Friedrich Hoffmann (cieśla), Daniel Grubert (piekarz) i Martin Wegner (właściciel młyna z Antoniewa)<sup>29</sup>, przy czym w poszczególnych kadencjach liczba członków mogła się wahać, osiągając maksymalną liczbę 12 osób.

W 1852 r. ofiarą panującej epidemii cholery padł ks. Fryderyk G. Metzner, a Konsystorz Kościoła w celu opieki nad społecznością oddelegował do parafii ks. Eduarda Lembkego z Wielunia. Ogłoszony na stanowisko proboszcza wakans spotkał się z dużym zainteresowaniem wśród duchownych. Do konkursu zgłosili się: ks. Karol Gustaw Manitus z Przasnysza, ks. Edward Lembke z Wielunia i ks. August Ranka (Rauh) z Aleksandrowa. Zgromadzenie Parafialne 19 grudnia 1852 r., spośród trójki kandydatów wybrało na proboszcza ks. Karola G. Manitusa, który wygrał z wyraźną przewagą – na 362 głosujących, 312 poparło właśnie jego<sup>30</sup>. Nowy proboszcz został uroczystie wprowadzony w urząd 6 marca 1853 r. przez superintendenta kaliskiego Ignatzego von Börnera, w asyście ks. Henryka Bando ze Zgierza, ks. Daniela Biedermanna z Pabianic, ks. Eduarda Künzela z Nowosolnej

---

<sup>23</sup> Składek będących formą dobrowolnego samoopodatkowania na rzecz parafii, której to opłacanie pozwala m.in. na udział w Zgromadzeniach Parafialnych, kandydowanie i zasiadanie w wybieralnych gremiach kościelnych oraz wybór duchownych. Składka tego rodzaju stanowi do chwili obecnej jeden z elementów ewangelickiej ekonomii parafialnej.

<sup>24</sup> *Das 100 jährige Jubiläum der St. Trinitatisgemeinde...*, dz.cyt., 93.

<sup>25</sup> E. Kneifel, dz.cyt., 171.

<sup>26</sup> Niekiedy określani mianem Braci Morawskich ze względu na region, gdzie ukształtował się ich ruch, stanowili pietystyczny nurt w ramach Kościoła luterańskiego, kładąc znaczny nacisk na modlitewną pobożność; G. Schedler, dz.cyt., 21–22.

<sup>27</sup> K. Stefański, dz.cyt., 118.

<sup>28</sup> Panujący ustrój kościelny w gminach ewangelickich stanowi, że poza duchownym ważną rolę odgrywa Kolegium Kościelne (nazywane również Radą Kościelną), będące wraz z proboszczem gremium zarządzającym parafią. Kolegium wybierane jest spośród świeckich członków parafii.

<sup>29</sup> G. Schedler, dz.cyt., 22; *Das 100 jährige Jubiläum der St. Trinitatisgemeinde...*, dz.cyt., 93.

<sup>30</sup> G. Schedler, dz.cyt., 23; *Das 100 jährige Jubiläum der St. Trinitatisgemeinde...*, dz.cyt., 94.

i ks. Teodora Kützela z Białegostoku<sup>31</sup>. Licząca wówczas 16 tys. wiernych parafia (ewangelicy stanowili 41,8% ogółu mieszkańców miasta), będąca największym zborem luteranśkim w Królestwie Polskim, była bardzo dużym wyzwaniem organizacyjnym. W 1857 r. zatrudniono dodatkowo ks. Władysława Multanowskiego, odpowiadającego za nauczanie religii, a po jego odejściu w 1858 r. ks. Adolfa Rondthaler.

#### 4. PROBLEM BUDOWY DRUGIEGO KOŚCIOŁA EWANGELICKIEGO – ŚW. JANA

Wychodząc naprzeciw rosnącej liczbie wiernych, Kolegium Kościelne na zebraniu w 7 czerwca 1858 r. zasugerowało przeprowadzenie przebudowy istniejącego kościoła (w celu jego powiększenia) bądź budowę drugiej świątyni. Pomimo braku projektu oraz odpowiedniej kwoty, jesienią 1859 r. zwrócono się do miejskiego magistratu z prośbą o wyznaczenie placu pod budowę<sup>32</sup>. Kolejność ta podyktowana była długim czasem oczekiwania na państwowe zezwolenia (wszystkie musiały być zaakceptowane przez carskie instancje wyższe). Można przypuszczać, że wpływ na podjęte starania miały również plany budowy przez łódzką społeczność rzymskokatolicką nowej świątyni. Niestety, przekazana prośba pozostała nierozpatrzona.

W sierpniu 1861 r. łódzki magistrat w piśmie do naczelnika obwodu łęczyckiego informował o powodach niewyznaczenia placu: „Magistrat postanowił pamiętać przy obecnie przygotowywanym planie regulacyjnym o miejscu pod nowy kościół [...] czas do budowy nie jest najlepszy”<sup>33</sup>. Odmowa miała bezpośredni związek z kryzysem w przemyśle łódzkim spowodowanym brakiem dostaw amerykańskiego surowca na skutek wojny secesyjnej, a administracja państwowa wskazywała, iż: „projekt budowy drugiego kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w M. Łodzi z powodu niepomyślnego w obecnym czasie powodzenia fabryk miejscowych odłożony został do późniejszego czasu”<sup>34</sup>. W odpowiedzi Konsystorz Kościoła w lutym 1862 r., w liście do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchowych, stanowczo poprosił o wyznaczenie placu pod budowę. Wskazał jednocześnie na inne niż przytoczone przez administrację powody zaniedbania, które zdaniem władz kościelnych wynikały z następujących powodów:

nieprzychylnego w tym względzie Magistratu, usiłującego wynajdywaniem coraz nowych trudności, projektowaną budowę kościoła opóźnić. [...] Uważając się na to Konsystorz Ewangelicki utrzymuje, że w m. Łodzi, gdzie po większej części ludność składa się z wyznawców Ewangelickich – pobudowanie drugiego Kościoła Ewangelickiego jest konieczną potrzebą – i że skoro udzielone zostały place miejskie pod budowę bóżnicy i pod nowo-stawiający się kościół Rzymsko-katolicki przeto i wyznanie Ewangelickie w obliczu Rządu z łaski Monarszej równą opieką zaszczytane, nie może być systematycznie i dowodnie przez miejscowe jakieś niechęci pomijane i krzywdzone<sup>35</sup>.

<sup>31</sup> *Das 100 jährige Jubiläum der St. Trinitätsgemeinde...*, dz.cyt., 94.

<sup>32</sup> APL, Anteriora Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego, sygn. 2463, 561.

<sup>33</sup> Tamże, 561.

<sup>34</sup> Tamże, 565.

<sup>35</sup> Tamże, 566–568.

Ostatecznie w październiku 1864 r. teren pod budowę wyznaczono przy ul. Dzikiej, między ulicami Główną i Nawrot (obecnie skrzyżowanie ul. Sienkiewicza i Nawrot). Plac znajdował się w odległości niecałych 400 m na południe od budowanego kościoła katolickiego pw. Podwyższenia Świętego Krzyża.

## 5. KRYZYS PRZEMYSŁOWY I WYBUCH POWSTANIA STYCZNIOWEGO

Panujący w przemyśle kryzys oraz wybuch powstania styczniowego wpłynęły w zasadniczej mierze na przerwanie inwestycji. Toczący się przeciw rosyjskiemu zaborcy bunt zjednał również część nowo przybyłej ludności protestanckiej. Czynny udział w walkach bądź w organizacjach spiskowych brali także członkowie łódzkiej parafii<sup>36</sup>. Jednym z najbardziej aktywnych był ks. Karol G. Mantius<sup>37</sup>, darzący wyraźną sympatią ruch powstańczy – brał on aktywny udział w uroczystościach powstańczych, co zebrało mu liczne grono oponentów wśród administracji rządowej. 11 stycznia 1865 r. władze carskie postanowiły o jego karnym przeniesieniu do Łomży, gdzie gorliwie i z pozytywnym skutkiem działał na rzecz zagrożonej rozkładem parafii<sup>38</sup>. Do czasu wyboru nowego proboszcza łódzką parafią administrowali kolejno: ks. Alfred Modl z Dąbia (1865–1867) i ks. Ernest Bursche ze Zgierza (1867–1868). Dopiero 3 maja 1868 r. dokonano wyboru nowego proboszcza, którym został dotychczasowy wikary ks. Klemens B. Rondthaler.

W okresie popowstaniowym działalność duszpasterska była obarczona wieloma trudnościami, wynikającymi przede wszystkim ze wciąż wzrastającej liczby wiernych. W ciągu blisko dwudziestu lat ich liczba podwoiła się, osiągając w 1885 r. przeszło 40 tys. osób. W tym czasie luteranie stanowili znaczny, bo aż 38% odsetek ludności miasta<sup>39</sup>. Wyraz napotykanych trudności można odnaleźć w protokole z wizytacji parafii dokonanej 24 maja 1875 r. W dokumencie sporządzonym przez generalnego superintendenta Kościoła, ks. Woldemara von Evertha, czytamy:

W szkołach parafialnych uczyło się 1152 dzieci, a w szkole prywatnej dodatkowo 100 uczniów, nabożeństwa odprawiane były wyłącznie w języku niemieckim według obowiązującej Agendy w niedziele i święta, każdorazowo o godzinie 10.00 i 15.00, pieśni śpiewano ze śpiewnika wrocławskiego Gerharda, przy parafii istniał chór i orkiestra puzonistów<sup>40</sup>.

W raporcie przytoczone zostały również dane o czynnościach kościelnych. W ciągu roku do Komunii św. przystępowało ok. 8 tys. osób, odbyło się ok. 200

<sup>36</sup> J. Szulc, *Oddźwięk Powstania Styczniowego wśród protestanckiej ludności łódzkiego okręgu przemysłowego*, Kalendarz Ewangelicki 83 (1970), 200.

<sup>37</sup> J. Szulc, *Luterkańscy organizatorzy życia kościelnego wobec powstania 1863 r.*, Kalendarz Ewangelicki 82 (1969), 216; T. Stegner, *Pastorzy ewangeliccy w Królestwie Polskim w latach 1815–1914*, Rocznik Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej 32 (1990), z. 2, 276.

<sup>38</sup> R. Waleczczak, *Parafia ewangelicko-augsburska w Łomży w XIX i początkach XX w. (do 1918 r.)*, Rocznik Mazowiecki 16 (2004), 163.

<sup>39</sup> J. Janczak, art.cyt., 108–109.

<sup>40</sup> Cyt. za: H. Czembor, *Dzieje parafii luterskich w Łodzi do 1939 r.*, w: *Przeszłość przyszłości...*, 51.

ślubów i 550 pogrzebów. Najmniej optymistycznie rysowała się sytuacja duchowa parafii:

Znaczna część parafian nie umie ani czytać, ani pisać, gdyż dzieci od rana zajęte są w fabrykach. Stan moralny Parafii jest w zasadzie zadowalający [...] tylko pijaństwo panuje wśród niższej klasy robotników [...] Parafia jest obficie zaopatrzona w Biblię i książki z rozmyślaniami i trzyma się wiernie Kościoła. Sekty baptystyczne występują słabo. Zbór braterski ma zwolenników, są oni jednak wiernymi członkami Kościoła<sup>41</sup>.

Polepszenie sytuacji w przemyśle bawełnianym pozwoliło powrócić do planów wzniesienia drugiego kościoła. Impulsem do tego było wystąpienie Karola Scheiblera na ogólnym zgromadzeniu parafian 17 lutego 1876 r. Ten najbogatszy łódzki przedsiębiorca zadeklarował przekazanie 50 tys. rb na ten cel<sup>42</sup>. Zawiązano Komitet Budowy, a w jego zarządzie znaleźli się Karol Scheibler jako prezes oraz Ludwik Grohmann – wiceprezes, następnie E. Selliger, A. Starke i J. Albrecht – skarbnicy, C. Ebhardt – rewizor. Łącznie Komitet Budowy liczył około 40 osób<sup>43</sup>. W maju 1878 r. otrzymano zgodę na budowę, obarczoną jednak warunkiem zebrania dodatkowych 50 tys. rb kapitału<sup>44</sup>. Przygotowanie projektu zlecono Ludwikowi (Louisowi) Schreiberowi budowniczemu, prawdopodobnie zatrudnionemu w zakładach schebilerowskich<sup>45</sup>. W maju 1880 r. otrzymano ponowną zgodę na budowę i już 1 czerwca tego samego roku odbyło się uroczyste wmurowanie kamienia węgielnego. Dzięki zebranych funduszom przedsiębiorstwo Roberta Nestlera mogło sprawnie prowadzić prace budowlane. W ciągu trzech lat kościół został oddany w stanie surowym. Poświęcenia nowego kościoła św. Jana dokonano w trakcie uroczystego nabożeństwa 8 października 1884 r.

## 6. PODZIAŁ PARAFII EWANGELICKICH

Jeszcze przed zakończeniem prac budowlanych 20 czerwca 1884 r. nastąpił podział obydwu parafii. Granicę podziału wytyczono wzdłuż ulic Andrzeja i Przejazd w taki sposób, aby północną część miasta obejmowała – parafia Świętej Trójcy,

<sup>41</sup> G. Schedler, dz.cyt., 27–28.

<sup>42</sup> J. Dietrich, *50 Jahre göttlicher Barmherzigkeit. Festschrift anlässlich des 50 jährigen Jubiläums der evans.-luth. St. Johanniskirche zu Lodz*, Lodz 1934, 8; tenże, *Zum 50-jährigen Jubiläum der Evans.-luth. St. Johanniskirche in Lodz*, Hausfreund. Evangelischer Volks-Kalender für das Jahr 1934, 80.

<sup>43</sup> J. Dietrich, *50 Jahre göttlicher Barmherzigkeit...*, dz.cyt., 9.

<sup>44</sup> W. P. Angerstein, *Andenken an die Jubelfeste in der St. Johanniskirche zu Lodz am 8. und 10. Oktober 1909*, Lodz 1909, 5.

<sup>45</sup> Tamże, 10; Ze względu na dokumenty sygnowane nazwiskiem miejskiego architekta Hilarego Majewskiego, niekiedy uważano, iż to właśnie on zaprojektował kościół, co jest jednak opinią błędną. Bardzo często zdarzało się bowiem, że oficjalne plany architektoniczne były podpisywane przez architektów urzędowych, którzy poświadczali tym samym ich zgodność z carskimi normami. Zabieg ten pozwalał również przyspieszyć rozpatrywanie zgody na budowę, w odróżnieniu od planów przedkładań przez zagranicznych, często nie mających odpowiednich kwalifikacji, architektów, zob. K. Stefański, *Atlas architektury dawnej Łodzi*, Łódź 2003, 119–120.

a południową – parafia św. Jana<sup>46</sup>. Niedługo potem, 12 listopada, wybrano Kolegium Kościelne, w skład którego weszli znamienici łódzcy przedsiębiorcy m.in.: Ludwik Grohmann, Edward von Herbst, Wilhelm Schweikert, Juliusz Kunitzer, Juliusz Steigert i J. Albrecht<sup>47</sup>. Natomiast 25 marca 1885 r. Zgromadzenie Parafialne wybrało na proboszcza ks. Wilhelma Piotra Angersteina.

Nowy duchowny dał się poznać jako dobry organizator życia religijnego oraz społecznik przejęty troskami swoich parafian<sup>48</sup>. Od podstaw zorganizował liczne spotkania parafialne – godziny biblijne, godziny misyjne, zebrania oraz wykłady tematyczne. Wspierał działalność licznych powstałych stowarzyszeń, np. Ewangelicko-Luterańskiej Misji Miejskiej (powstałej w 1887 r.), której celem było docieranie do ludzi oziębłych religijnie. Aspekt misyjny widoczny był również w Regulaminie parafialnym (zaakceptowanym 7 czerwca 1892 r.). Nowo sformułowane zasady miały przyczynić się bowiem do pobudzenia zainteresowania życiem wspólnotowym, gdyż:

- 1) Od członków Ewangelicko-Luterskiej Parafii Św. Jana w Łodzi oczekuje się, że zgodnie z naszą wiarą i wyznaniem będą prowadzić chrześcijańskie, kościelne życie.
- 2) Wszyscy samodzielni członkowie Parafii mają obowiązek wpisania się do ksiąg parafialnych, a w razie wyprowadzenia się z terenu Parafii zameldować o tym.
- 3) Pragnący przystąpić do Wieczery Pańskiej winni się osobiście zgłosić.
- 4) W przypadku, gdy w domu ktoś z dorosłych choruje, jego bliscy winni o tym powiadomić pastora, aby on sam albo wikariusz czy misjonarz mógł go odwiedzić.
- 5) Rodzice mają zatroszczyć się o to, aby ich dzieci przed zgłoszeniem się na naukę konfirmacyjną umiały czytać przynajmniej drukowane litery i umiały na pamięć Mały Katechizm M. Lutra.
- 6) Każdy dorosły członek Parafii zobowiązany jest do płacenia rocznych składek kościelnych. Kto jest zbyt biedny, aby zapłacić choć najskromniejszą składkę, winien wystąpić z prośbą o zwolnienie go z tego obowiązku.
- 7) Kto tych zasad nie przestrzega, traci prawo głosu na Zgromadzeniu Parafialnym<sup>49</sup>.

## 7. KOLEJNE PLANY BUDOWLANE. SZKOŁY KANTORACKIE

Erygowanie nowej parafii jedynie na krótki czas poprawiło sytuację ewangelików w Łodzi. Niewystarczająca liczba kościołów, zbyt duże parafie – Świętej Trójcy (25 tys.) i św. Jana (45 tys.), uniemożliwiały odpowiednią pracę duszpasterską.

W związku z dobrą koniunkturą w przemyśle bawełnianym powrócono do planów rozbudowy kościoła Świętej Trójcy. W listopadzie 1885 r. postanowiono przeznaczyć na ten cel sumę 35 tys. rb. Wykonanie projektu powierzono łódzkiemu przedsiębiorcy budowlanemu Otto Gehligowi. Przedłożony w lipcu 1887 r. plan zakładał wzniesienie jednak praktycznie nowego kościoła. Zgodę na rozbudowę otrzymano w 1888 r., aby w czerwcu 1889 r. rozpocząć prace – uroczystego położenia kamienia węgielnego dokonano 7 sierpnia 1889 r.<sup>50</sup>. Trwająca blisko trzy lata (do 7 grudnia 1891 r.) budowa wpłynęła na zubożenie życia religijne-

<sup>46</sup> J. Dietrich, *50 Jahre göttlicher Barmherzigkeit...*, dz.cyt., 15.

<sup>47</sup> Tamże, 15; W. P. Angerstein, dz.cyt., 6.

<sup>48</sup> T. Stegner, *Ewangelicy ziem polskich XIX wieku. Sylwetki wybitnych postaci*, Gdańsk 2008, 147–167.

<sup>49</sup> J. Dietrich, *50 Jahre göttlicher Barmherzigkeit...*, dz.cyt., 18–19.

<sup>50</sup> G. Schedler, dz.cyt., 30–31.

go. W tym okresie wiernym pozostającym bez swojego kościoła pomocy udzieliła społeczność Braci Morawskich, dysponująca od 1859 r. własną kaplicą przy ul. św. Andrzeja (obecnie ul. Andrzeja Struga). Ukończoną świątynię Świętej Trójcy poświęcono 3 lutego 1892 r.

W końcu XIX w. Łódź była już największym ośrodkiem przemysłowym oraz drugim pod względem liczby ludności miastem Królestwa Polskiego, gdzie ewangelicy stanowili ok. 25% populacji<sup>51</sup>. Odbывające się wówczas wybory w łódzkich parafiach luterańskich doprowadziły do objęcia probostw przez nowe pokolenie duchownych – w parafii Świętej Trójcy wybrano ks. Rudolfa Gustawa Gundlacha<sup>52</sup>, a w parafii św. Jana drugim proboszczem został ks. Zygmunt Otto Manitius (wnuk Karola G. Manitiusa). Obydwaj aktywnie działali na gruncie misyjnym, szczególnie drugi z nich, który szczególną troską otoczył dzieci, często przygotowujące się do konfirmacji, nie mające jednak umiejętności czytania i pisania – a tym samym nie mające dostępu do Pisma Świętego oraz Ksiąg Wyznaniowych Kościoła. Zasadnicze trudności sprawiał dystans, który musieli pokonać wierni, aby przybyć do kościoła. Rekompensowano to, tworząc na miejskich peryferiach tzw. szkoły kantorackie. Ośrodki spełniały rolę szkoły (często również o charakterze świeckim, gdzie uczono czytać i pisać) oraz kaplicy, w której odprawiano niedzielne nabożeństwa. Parafia św. Jana prowadziła siedem, a parafia Świętej Trójcy sześć tego rodzaju placówek.

Działania te o wyrażnie doraźnym charakterze nie mogłyby wpłynąć jednak na zasadniczą poprawę stanu rzeczy. Szczególnie odczuwalne było to w południowej części miasta (w dawnej osadzie Łódka). W rejonie tym zlokalizowanych było najwięcej fabryk i osiedli przyfabrycznych, przy jednoczesnym braku kościołów wszelkich wyznań. W związku z tym już w 1898 r. na łamach jednego z czasopism kościelnych ks. Wilhelm P. Angerstein przekonywał o potrzebie podjęcia trudu budowy kolejnej świątyni<sup>53</sup>.

## 8. KOŚCIÓŁ I EWANGELICKA PARAFIA ŚW. MATEUSZA

Miejsce pod nowy kościół wyznaczono na placu u zbiegu ulic Piotrkowskiej i Czerwonej. Do zorganizowanego w 1905 r. konkursu na projekt architektoniczny zaproszono trzech twórców, a za najlepszy uznano ten przedstawiony przez Johanna Wende, znanego lokalnego budowniczego. Wydarzenia Rewolucji 1905 r. i idące w ślad za nią kłopoty łódzkiego przemysłu spowodowały, że do budowy przystąpiono dopiero w listopadzie 1909 r. Stosunkowo szybko powstała kaplica konfirmacyjna, ale już w trakcie prowadzonych robót ziemnych uznano, że zgodnie z obecnym projektem kościół będzie zbyt mały dla wciąż wzrastającej liczby

<sup>51</sup> J. Janczak, art.cyt., 108–109.

<sup>52</sup> Zwiastun Ewangeliczny nr 9, 1898.

<sup>53</sup> J. Dietrich, *Allein Got in der Höh sei Ehr – Festschrift anlässlich der Einweihung der evang. luth. st. Matthäikirche*, Łódź 1928, 7.

wiernych<sup>54</sup>. Postanowiono o przesłaniu projektu do znanego berlińskiego architekta Franza Schwechтена, który dokonał odpowiednich korekt<sup>55</sup>. Pomimo licznych trudności, w szczególności w okresie I wojny światowej oraz w pierwszych latach powojennych, udało się dzięki ofiarności i zaangażowaniu społeczności ewangelickiej ukończyć budowę w 1928 r. Poświęconej 1 listopada 1928 r. świątyni nadano imię św. Mateusza, a nowo powstała trzecia już luterańska parafia w mieście liczyła 17 tys. wiernych<sup>56</sup>. W październiku 1929 r. proboszczem został wybrany ks. Adolf Löffler, który pełnił tę rolę do 1945 r.<sup>57</sup>. W pracy duszpasterskiej duchownego wspierali go: diakon – ks. Gustaw Berndt<sup>58</sup>, który 1935 r. został drugim proboszczem, oraz od 1937 r. dwaj wikariusze – Hary i Gerhardt Richterowie.

## 9. CZWARTA PARAFIA I KOŚCIÓŁ EWANGELICKI – ŚW. MICHAŁA

W ostatnich latach przed wybuchem II wojny światowej powołano do życia jeszcze jedną łódzką parafię – św. Michała. Zbór ten powstały w 1932 r. na Radoszcu (wyznaczającym ówczesną północną granicę miasta), został przekształcony z dotychczas działającego kantoratu. Oficjalnie powstała parafia nigdy jednak nie podjęła w pełni swojej działalności, wybudowany na jej potrzeby kościół (przy obecnej ul. Liściastej) został ukończony jedynie w stanie surowym do 1939 r.

## 10. ZAKOŃCZENIE

Okres XIX i pierwsze dziesięciolecia XX w. dla rozwoju miasta, a co za tym idzie również struktur kościelnych był czasem owocnym. Powstające wówczas fabryki i przedsiębiorstwa przyciągały do miasta tysiące osób pochodzących z różnych części kontynentu, w tym liczne grono protestantów. Doprowadzili oni do budowy kościołów, które do dnia dzisiejszego funkcjonują w krajobrazie miasta. Wokół nich powstały prężne parafie gromadzące łódzkich ewangelików. Pomimo trudności organizacyjnych okres ten był czasem rozwoju protestanckiej społeczności Łodzi, którego kres przyniósł wybuch wojny w 1939 r. oraz jej konsekwencje, m.in. przymusowe wysiedlenia ludności niemieckiej w 1945 r.

---

<sup>54</sup> W pewnej mierze rolę mogły odegrać również względy ambicjonalne. Świadczy o tym opinia ks. Juliusza Dietricha, który stwierdził „[...] budowa niewielkiego kościółka w bezpośrednim sąsiedztwie wznoszonej właśnie katolickiej katedry pw. św. Stanisława Kostki, świadczyłaby przeciw całej łódzkiej społeczności ewangelickiej”, cyt. za: E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen 1555–1939. Eine Parochialgeschichte in Einzeldarstellungen*, Vierkirchen über München 1971, 166.

<sup>55</sup> K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi...*, dz.cyt., 69.

<sup>56</sup> Freie Presse, vol. 11 (1929).

<sup>57</sup> E. Kneifel, *Die Pastoren der evangelisch-augsburgischen Kirche in Polen. Ein biographisches Pfarrerbuch mit einem Anhang*, Eging-Passau 1968, 125.

<sup>58</sup> Tamże, 58–59.

## BIBLIOGRAFIA

- Angerstein W.P., *Andenken an die Jubelfeste in der St. Johanniskirche zu Lodz am 8. und 10. Oktober 1909*, Lodz 1909.
- Czembor H., *Ewangelicy-Polacy w Łodzi w okresie międzywojennym*, Rocznik Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej 17 (1975), z. 1, 69–85.
- Czembor H., *Dzieje ewangelicyzmu w Łodzi (od początku do roku 1939)*, Kalendarz Ewangelicki 1978, Warszawa 1978, 217–225.
- Czembor H., *Dzieje luteranizmu w Łodzi*, Rocznik Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, 19 (1977), z. 2, 29–66.
- Czembor H., *Dzieje parafii luterskich w Łodzi do 1939 roku*, w: *Przeszłość przyszłości. Z dziejów luteranizmu w Łodzi i regionie*, red. B. Milerski, K. Woźniak, Łódź: Wydawnictwo Ewangelickie Św[iętego] Mateusza 1998, 45–82.
- Dietrich J., *Allein Got in der Höh sei Ehr – Festschrift anlässlich der Einweihung der evang. luth. St. Matthäikirche*, Lodz 1928.
- Dietrich J., *50 Jahre göttlicher Barmherzigkeit. Festschrift anlässlich des 50 jährigen Jubiläums der evang.-luth. St. Johanniskirche zu Lodz*, Lodz 1934.
- Fijałkowski P., *Rozwój społeczności ewangelickiej i powstanie sieci parafialnej w środkowej Polsce w II połowie XVIII i początkach XIX w.*, w: *Przeszłość przyszłości. Z dziejów luteranizmu w Łodzi i regionie*, red. B. Milerski, K. Woźniak, Łódź: Wydawnictwo Ewangelickie Św[iętego] Mateusza 1998, 25–44.
- Flatt O., *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853.
- Janczak J., *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica, nr 11 (1982).
- Kneifel E., *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Niedermarschacht 1962.
- Kopczyńska-Jaworska B., Woźniak K., *Łódzcy luteranie. Społeczność i jej organizacja*, Łódź: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze – Łódzkie Studia Etnograficzne [t. 41] 2002.
- Kossert A., „Nieprzejednane sprzeczności?”. *Napięcia narodowe w protestantyzmie łódzkim w latach 1918–1939*, w: *Przeszłość przyszłości. Z dziejów luteranizmu w Łodzi i regionie*, red. B. Milerski, K. Woźniak, Łódź: Wydawnictwo Ewangelickie Św[iętego] Mateusza 1998, 151–174.
- Puś W., Badaż K., *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym (do 1918 r.)*, w: *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1, red. R. Rosin, Warszawa: PWN 1980.
- Schedler G., *Eben-Ezer. Eine Jahrhundertgeschichte der evangel. St. Trinitatisgemeinde zum Lodz*, Lodz 1929.
- Stefański K., *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta 1821–1914*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1995.
- Stefański K., *Atlas architektury dawnej Łodzi*, Łódź: Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie 2003.
- Stegner T., *Pastorzy ewangelicy w Królestwie Polskim w latach 1815–1914*, Rocznik Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej 32 (1990), z. 2, 245–286.
- Stegner T., *Ewangelicy ziem polskich XIX wieku. Sylwetki wybitnych postaci*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2008.
- Strzałkowski J., *Kościół Ewangelicko-Augsburski św. Mateusza w Łodzi. Przewodnik*, Łódź [nakładem autora] 1995.
- Strzałkowski J., *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Łodzi*, Łódź [nakładem autora] 2005.
- Szulc J., *Luterscy organizatorzy życia kościelnego wobec powstania 1863 r.*, Kalendarz Ewangelicki 82 (1969).
- Szulc J., *Oddźwięk Powstania Styczniowego wśród protestanckiej ludności łódzkiego okręgu przemysłowego*, Kalendarz Ewangelicki, r. 83 (1970).
- Waleszczak R., *Parafia ewangelicko-augsburska w Łomży w XIX i początkach XX w. (do 1918 r.)*, Rocznik Mazowiecki 16 (2004), 147–165.

## HISTORY OF PARISHES OF THE EVANGELICAL CHURCH OF AUGSBURG CONFESSION IN ŁÓDŹ IN THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

### Summary

The period of the 19th century and the beginning of the 20th century was a very profitable period for Łódź and consequently for ecclesial structures. Factories and enterprises, which were set up in this period, attracted to Łódź many people from various parts of the continent, including many Protestants. This led to the building of four churches (Holy Trinity's, St. John's, St. Matthew's, St. Michael's) which up till now (although in new circumstances) exist in our city. At the same time active parishes were formed around them and gathered evangelicals in Łódź. Despite organizational difficulties this period was the time of development for protestant community in Łódź. This period ended with the outbreak of the war in 1939 and its consequences, i.e. deportations in 1945.

**Słowa kluczowe:** Protestants, evangelicals, Lutherans, Evangelical Church of Augsburg Confession

### Nota o Autorze

**Andrzej GRZEGORCZYK** – absolwent archeologii na Uniwersytecie Łódzkim, adiunkt w Muzeum Miasta Łodzi, autor kilkunastu publikacji m.in. *Historii parafii ewangelicko-augsburskiej św. Mateusza w Łodzi* (2013), (and.grzeg@gmail.com).